વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય-સ્વોપજ્ઞ ટીકાનું અસ્તિત્વ

આજના લેખનું મંગળસ્વરૂપ શીર્ષક વાંચીને માત્ર જૈન જગત જ નહિ, કિન્તુ **વિશેષાવશ્યક-મહાભાષ્ય** ગ્રંથનું ગૌરવ સમજનાર જૈનેતર જગત પણ આનંદમગ્ન થશે, એમાં લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી. આજ પર્યંત ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય ઉપરની સ્વોપજ્ઞ ટીકા નષ્ટ થયાની જ માન્યતા પ્રચલિત હતી, પરંતુ તપાસને પરિણામે એ ગ્રંથની સ્વોપજ્ઞ ટીકા વિદ્યમાન છે અને એને જોવા આપણે સૌ નસીબદાર છીએ એની પ્રસ્તુત લેખથી દરેકને ખાતરી થશે. સાથે સાથે એ જાણીને દરેકને દિલગીરી પણ થશે કે, પ્રસ્તુત ટીકાને છઠ્ઠા ગણધરની વક્તવ્યતા સુધી પહોંચાડીને ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા છે; છતાંય આપણું પરમ સૌભાગ્ય છે કે એ અપૂર્ણ ટીકાને **શ્રીકોટ્યાર્યવાદિ ગણિ મહત્તર** મહારાજે પૂર્ણ કરી છે.

પ્રસ્તુત સ્વોપજ્ઞ ટીકાની શરૂઆતમાં શ્રી ક્ષમાશ્રમણ ભગવાને મંગલાચરણ કે અવતરણ આદિ જેવો કશોય ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેમ જ તેઓશ્રી પોતાની ટીકાને રચતાં એકાએક સ્વર્ગવાસી થયેલ હોવાથી પ્રશસ્તિ કે પુષ્પિકા જેવો ઉલ્લેખ પણ આપણને મળી શકે તેમ નથી. અસ્તુ! સૌપહેલાં આપણે ક્ષમાશ્રમણકૃત સ્વોપજ્ઞ ટીકાનો પ્રારંભનો અંશ જોઈએ.

॥ र्द० ॥ ॐ नमो वीतरागाय ॥

कयपवयप्पणामो वुच्छं चरणगुणसंगहं सयलं
आवस्सयाणुओगं गुरूवएसाणुसारेणं ॥ १ ॥

प्रोच्यन्ते ह्यनेन जीवादयः अस्मिन्निति वा प्रवचनम् । अथवा प्रगतं प्रधानं शस्तमादौ वा वचनं द्वादशांगम् । अथवा प्रवक्तीति प्रवचनम् । तदुपयोगानन्यत्वाद्वा संघः प्रवचनम् । प्रणमनं प्रणामः पूजेत्यर्थः, कृतः प्रवचनप्रणामोऽनेन कृतप्रवचनप्रणामः । 'वोच्छं' वक्ष्ये । चर्यते तदिति चरणं चारित्रम् गुणाः मूलोत्तरगुणाः चरणगुणाः । अथवा चरणं चारित्रम् गुणग्रहणात् सम्यग्दर्शनज्ञाने । तेषां संग्रहणं संग्रहः । सह कलाभिः सकलः संपूर्ण इत्यर्थः । अस्ति ह्येतद् देशगृहीतत्वाद् वे(वि)कलोऽपि संग्रहः, अयं तु समस्तग्राहित्वात् सकलः । कथम् ? सामायिके एव द्वादशांगार्थपरिसमाप्तेः । वक्ष्यते च—"सामाइयं तु तिविहं सम्म सुयं तहा चरित्तं च ।" इत्यादि । किं च सम्यग्दर्शनादित्रयेण न संगृहीतम् ? अतः सकल इति । तम् चरणगुणसंगहं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सयलं । कश्चासौ ? आवश्यकानुयोगः । अवश्यक्रियानुष्ठानादौ आवश्यकम्, अनुयोजनमनुयोगः अर्थ-व्याख्यानमित्यर्थः, आवश्यकस्यानुयोग आवश्यकानुयोगः तम् आवश्यकानुयोगम् । गृणंति शास्त्रार्थमिति गुरवः, ब्रुवन्तीत्यर्थः, ते पुनराचार्याः अर्हदादयो वा, तदुपदेशः तदाज्ञा गुरूपदेशानुसारः, गुरूपदेशानुवृत्तिरित्यर्थः, तया गुरूपदेशानुवृत्त्या गुरूपदेशानुसारेणेति । **तस्स फल०** गाहा ॥

[प्रवर्त्तकप्रति, पत्र १]

ઉપર કહેવાઈ જ ગયું છે કે ભગવાન શ્રી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ, ટીકાની રચના કરતાં, એકાએક સ્વર્ગવાસી **થઈ** ગયા છે; એટલે તેનો ઉપસંહાર, પુષ્પિકા કે પ્રશસ્તિ આપણને મળી શકે તેમ નથી. આ સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત ટીકાના રચયિતા ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે કે હતા એ હકીકત આપણને તેમના પોતાના શબ્દોમાં મળી શકે તેમ નથી, પરંતુ એ હકીકત આપણને ઉપરોક્ત ટીકાને પૂર્ણ કરવાનું મહાન પુણ્ય કાર્ય કરનાર ભગવાન શ્રી **કેટ્ટાર્યવાદિગણિ મહત્તર**ના ટીકાનુસંધાનના પ્રારંભિક અંશમાંથી મળી શકે છે, જે અંશ આ નીચે આપવામાં આવે છે :

ण ह वइ० गाहा ॥ सौम्य! "न ह वै [स]शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इत्येषां च वेदपदानां न वाक्यार्थमवबुध्यते भवान् अतः संशेते किमिह बन्धमोक्षौ स्यातां न वेति । न चेह संशयोऽनुरूपस्ते, यतो निष्पष्टमेवेदमुच्यते– सशरीरस्येति । बाह्याध्यात्मिकानादिशरीरसंतानमयो बन्धः । तथाऽशरीरं वाव सन्तमित्यशेषशरीरापगमस्वभावो मोक्ष इति ॥ **छिण्णम्मि०** गाहा ॥

निर्माप्य षष्ठगणधरवक्तव्यं किल दिवंगताः पूज्याः ।
[1]अनुयोगमार्यदेशिक(?) **जिनभद्रगणि**क्षमाश्रमणाः ॥ छ ॥
तानेव च प्रणिपत्यातः परमवि(व ?)शिष्टविवरणं क्रियते ।
कोट्टार्यवादिगणिना मन्दधिया शक्तिमनपेक्ष्य ॥ १ ॥
संघटनमात्रमेतत् स्थूलकमतिसूक्ष्मविवरणपदस्य ।
शिवभक्त्युपहृतलुब्धकनेत्रवदिदमननुरूपमपि ॥ २ ॥
[2]सुमतिस्वमतिस्मरणादर्श(?)परानुवचनोपयोगवेलायाम् ॥
मद्वदुपयुज्यते चेद्, गृह्णन्त्वलभा(सा)स्ततोऽन्येऽपि ॥ ३ ॥

अथ सप्तमस्य भगवतो गणधरस्य वक्तव्यतानिरूपणसम्बन्धनाय गाथाप्रपंचः—ते **पव्वइए सोउं० । आभट्ठो य० । किं मण्णे अत्थि देवा० तं मण्णसि णेरयिता० । सच्छंदचारिणो पुण० ।** दे मौर्यपुत्र ! आयुष्मन् काश्यप ! त्वं मन्यसे—नारकाः संक्लिष्टासुरपरमाधार्मिकायत्ततया कर्मवशतया परतन्त्रत्वात् स्वयं च दुःखसंप्रतप्तत्वाद् इहाऽऽगन्तुमशक्ताः, अस्माकमप्यनेन शरीरेण तत्र गन्तुं कर्मवशतयैवाशक्तत्वात् प्रत्यक्षीकरणोपायासम्भवादागमगम्या एव **श्रुति-स्मृति**ग्रंथेषु श्रूयमाणाः श्रद्धेया भवन्तु; ये पुनरमी देवा ते स्वच्छन्दचारिणः कामरूपाः दिव्यप्रभावाश्च किमिति दर्शनविषयं नोपयान्ति ? किमिह नाऽऽगच्छन्तीत्यभिप्रायः, अवश्यं न सन्ति, येनास्मादृशानां प्रत्यक्षा न भवन्ति अतो न सन्ति देवाः, अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वात्, खरविषाणवत् श्रूयंते च श्रुत्यादिषु, तद् आगमप्रामाण्यादनुमानगम्यत्वाद्वा परमाण्वादिवत् किं सन्तीति । एवं भवतो देवेषु संशयः । मा

१. "अनुयोगमार्गदेशक" એવો પાઠ અહીં સંભવે છે.
२. "सुमतिः स्मरणादर्शः" એવો પાઠ અહીં સંગત લાગે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कुरु संशयम् ।। अथादृष्टाश्रुतनामगोत्राभिभाषण–हृदयस्थार्थप्रकटीकरणविस्मापनानंतरं देवाभावप्रतिपादकहेतोरसिद्धतोद्भावनार्थं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धतां प्रकाशयन् भगवानाह—मा० गाहा ।

(प्रवर्त्तकप्रति, पत्र ८१–८२)

ઉપર ભગવાન શ્રી કોટ્ટાર્યવાદિગણિએ પૂર્વટીકાકાર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના નામનો અને એ અપૂર્ણ ટીકાના અનુસંધાનકાર તરીકે પોતાના નામ આદિનો જે નિર્દેશ કર્યો છે, તે નોંધવામાં આવ્યો છે. આ ઉલ્લેખથી એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવસ્યક મહાભાષ્યની ટીકા પૂર્ણ નથી કરી, પરંતુ છઠ્ઠા ગણધરની વ્યાખ્યા સુધી જ તે થઈ શકી છે–થઈ છે. અને તે સમય દરમિયાન તેઓશ્રી સ્વર્ગવાસી થયા છે.

ઉપર જે ઉલ્લેખ નોંધવામાં આવ્યો છે તેમાં શ્રી કોટ્ટાર્યવાદિગણિ મહારાજ મહત્તર હતા તેવો ઉલ્લેખ જોકે નથી, પરંતુ પ્રસ્તુત ટીકામાં તેમણે બે ઠેકાણે પોતે મહત્તર હોવાની સાબિતી આપતા ઉલ્લેખો કરેલા છે. એક નમસ્કારની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થાય છે ત્યાં અને બીજો ગ્રંથને અંતે—

१. धर्मकथादिवदिति नमस्कारनिर्युक्तिभाष्यव्याख्यानं समाप्तम् ।। छ ।। ।। कृतिः **कोटार्यवादिगणिमहत्तरस्य** ।। अथ सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः क्रमप्राप्ता, तस्याः संबंधार्थं गाथा । कयपंचणमोक्कारो० इत्यादि । [प्रवर्त्तकप्रति, पत्र १७०]

२. सव्वाणुओगमूलं भस्सं सामाइयस्स णाऊण ।
होइ परिकम्मियमई जोग्गो सेसाणुओगस्स ।।

सर्वसूत्रार्थकन(म)यस्य अनुयोगस्य मूल(लं) कारणं भाष्यं सामायिकस्य गाथानिबद्धं 'ज्ञात्वा' गुरूपदेशात् स्वयं वा शब्दार्थन्यायसिद्धान्तप्रावीण्यादवगम्ये(म्य अ)र्थम्, अनेन परिकर्मितबुद्धिर्योग्यो भवति सामायिकानुयोगव्यतिरिक्तस्य शेषानुयोगस्य श्रवणेऽनुप्रवचने चेति । परमपूज्यजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणकृतविशेषावश्यकप्रथमाध्ययनसामायिकभाष्यस्य विवरणमिदं समाप्तम् ।। छ ।। सूत्रकारपरमपूज्य **श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमण**प्रारब्धा समर्थिता [1]श्री**कोट्टाचार्यवादिगणिमहत्तरेण** श्रीविशेषावश्यकलघुवृत्तिः ।। छ ।। [प्रवर्त्तक प्रति, पत्र १८६]

ઉપર કોટ્ટાર્યવાદિગણિ મહત્તરશ્રીએ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે પોતે જે ટીકા રચી છે તે જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણશ્રીની અપૂર્ણ ટીકાના અનુસંધાનરૂપે છે. એટલે આ ટીકાનો છઠ્ઠા ગણધરવાદ સુધીનો પૂર્વ અંશ અને અંશ જ ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણવિરચિત છે એ નિર્વિવાદ છે.

આ રીતે વિશેષાવસ્યક મહાભાષ્યની સ્વોપજ્ઞ અપૂર્ણ અથવા ખંડ ટીકાનું અસ્તિત્વ અને તેને કોટ્ટાર્યવાદિગણિમહત્તરે પૂર્ણ કર્યાનું જાણ્યા પછી, કોટ્યાચાર્યકૃત ટીકા સહ મુદ્રિત થયેલી વિશેષાવસ્યક મહાભાષ્યટીકાના પ્રણેતા કોટ્યાચાર્ય કોણ અથવા કયા ?–એ આદિ અનેક પ્રશ્નો આપણા સામે આવીને ઊભા રહે છે. ખાસ કરી મુદ્રિત ટીકાના આધારે પૂજ્યપાદ પ્રાવચનિકાચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ ઉપરોક્ત મુદ્રિત ટીકાની પ્રસ્તાવનામાં અને શ્રીમાન મુનિજી શ્રીજિનવિજયજીએ જીતકલ્પચૂર્ણિની પ્રસ્તાવનામાં પોત–પોતાનાં મંતવ્યોના સમર્થનમાં જે અનેકવિધ અનુમાનો દોર્યાં છે, તેમને તો એ અંગે નવેસર જ ઊહાપોહ કરવાનો ઊભો રહે છે. અસ્તુ ! એ ગમે તે હો, અહીં આપણે પ્રસંગોપાત્ત સ્વોપજ્ઞ ટીકા અંગે કેટલુંક અવલોકન અને વિચાર કરી લઈએ.

---

૧. અહીં પ્રતિમાં कोट्टाचार्य છે પણ એ લેખકની ભૂલથી જ લખાયેલ છે. વાસ્તવિક રીતે कोट्टार्य જ હોવું જોઈએ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મુદ્રિત કોટ્યાચાર્યીય વિશેષાવશ્યક ટીકામાં અને મલધારી આચાર્યકૃત ટીકામાં સ્વોપજ્ઞ ટીકાને નામે જે જે ઉલ્લેખો આવે છે તે બધાય પ્રસ્તુત સ્વોપજ્ઞ ટીકાઅંશમાં અક્ષરશઃ છે. ઉ. તરીકે, મુદ્રિત કોટ્યાચાર્ય ટીકાના પત્ર ૨૪૫–૨૬૫–૨૮૨ માંના ક્ષમાશ્રમણકૃત ટીકાના ઉલ્લેખો અનુક્રમે લિખિત પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રીની પ્રતિના પત્ર ૩૩–૩૫–૩૮માં છે. મુદ્રિત પત્ર ૩૫૮ માં શ્રીમાન કોટ્યાચાર્યે 'पूर्वलब्धसम्यक्त्वादित्रयाः सूक्ष्मसम्परायादयः' इति पूज्यपादाः આ પ્રમાણે ઉદ્ધરેલ પાઠ લિખિત પ્રવર્તકપ્રતિમાં પત્ર ૫૩ માં છે.

આ ઉપરાંત પત્ર ૫૯૪ માં श्रीमत्क्षमाश्रमणपूज्यपादानामभिप्रायो लक्षणीयः तथाहि આ પ્રમાણેનો, સ્વોપજ્ઞ ટીકા-અંશની ભ્રાન્તિ પેદા કરતો જે પાઠ છે એ આખો પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષને લગતો પાઠ ક્ષમાશ્રમણ–મહત્તરીય ટીકામાં નીચે મુજબ છે:

अथवा कश्चिदाह—**मुत्तो करणाभावादि**त्यादि। अज्ञानी मुक्तः, अकरणत्वात्, आकाशवत्। नन्वेवं धर्मिस्वरूपविपर्ययसाधनाद् विरुद्धः, आकाशवदजीवोऽपि मुक्तः प्राप्नोति, एतस्मादेव हेतोरिति। एवमाचार्येणोक्ते परः किल प्रत्याह—भवतु तन्नाम, नामेत्यभ्यनुज्ञायाम्, अजीवो नाम मुक्तो भवतु, न कश्चिद्दोषः, एषोऽस्याभिप्रायः—विरुद्धोऽसति बाधने तन्नामो(मा) जीवत्वमिष्ट-मेवेति सिद्धसाधनाद् विरुद्धाभाव इति। ननु चैवमाह—तस्याब्रुवाणस्य स्वतोऽभ्युपगमविरोध इति बाधने सति कथं विरुद्धता चोद्यते ? सर्वत्र च विरुद्धानैकान्तिकत्वेषूभयसिद्धस्य परिग्रह इति न्यायलक्षणात्; मा वाऽत्र परिहारगाथा—दव्वामुत्तत्तसहावजातितो तस्स दूरविवरीयं। ण हि त(ज)च्चंतरगमणं जुत्तं णभसो व जीवत्तं॥ इयमप्यसम्बद्धा, यतः परेणैवं चोदिते एषा युज्यते वक्तुम्, न स्वयं चोदिते विरुद्धे, तत् कथमेतदगमनीयं पूज्य**क्षमाश्रमणपादा**नामभिप्रायो लक्षणीयः ? उच्यते—परस्यापि जीवपदार्थश्चाजीवपदार्थश्चेत्युभयं विद्यते, जीवः संसारी मुक्तश्चेति द्वेधा, तस्य मुक्तस्याजीवत्वापादनमनिष्टमेव परस्यैकान्तवादिनः पदार्थसंकरापत्तिभयात्, तस्या-जीवत्वमभ्युपगम एव विरोधः, तत्तश्चासति बाधने विरुद्धचोदनेति युक्तमेवाचार्येण भण्यते, स्वय-मार्हतस्याभ्युपगमविरोधाभावात्, परस्य च जीवपदार्थस्याजीवप्राप्तेरनिष्टापादनात् कदाचित् सर्वात्मगुणहाने सिद्धत्वप्राप्तावजीत्ववमेवेत्युपर (?) इति तन्निवारणार्थमियं गाथा युज्यते दव्वा-मुत्ततसहावजातितो०।

[प्रव० पत्र, ६२–६३]

આચાર્ય શ્રી મલધારીએ મુદ્રિત પત્ર ૨૭૪ માં क्षमाश्रमणपूज्यैश्च 'थीणद्धि' इत्यादि गाथाया-मित्थं व्याख्यातम् "स च किल जघन्योऽनन्तभागः" इत्यादि આ પ્રમાણે જે ક્ષમાશ્રમણીય ટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે લિખિત પ્રતિના પત્ર ૨૬ માં છે. તેમ જ मूलटीकाकृत्ના નામથી જે મનઃપર્યાયજ્ઞાનના દર્શન વિષે ચર્ચા કરી છે તે લિખિત પ્ર૦ પ્રતિના પત્ર ૩૫ માં છે. શ્રી મલધારીએ પત્ર ૨૦૮ માં वृद्धटीकाकारના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ક્ષમાશ્રમણશ્રી માટે કે તેમની ટીકા માટે નથી. મુદ્રિત મલધારી ટીકાના પત્ર ११०६ માં संव्यवहारराशिगतविशेषणं चेह पूर्वटीकाकारैः कृतम् એમ લખ્યું છે. આ ઉલ્લેખ ક્ષમાશ્રમણ મહત્તરીય ટીકામાં નથી, પરંતુ એ ઉલ્લેખ હારિભદ્રીયા અને કોટ્યાચાર્યીયા ટીકામાં જરૂર છે. ક્ષમાશ્રમણ–મહત્તરીય ટીકામાં તો આ રીતે પાઠ છે:

अथ एषामेव चतुर्णां सामायिकानां किं केन जीवेन स्पृष्टपूर्वं प्राप्तपूर्वमित्यर्थः, अत उच्यते –सव्वजीवेहिं सुयं०। श्रुतज्ञानं मिथ्यादृष्टिरपि लभते इति सर्वजीवैरनन्तेन कालेन श्रुतसामायिकं लब्धपूर्वमिति सुखमेवोच्यते। આ પાઠમાં संव्यवहारराशि વિશેષણ છે જ નહિ, એટલે પૂર્વટીકા-

કાર શબ્દનો અર્થ સામાન્ય રીતે 'આવશ્યકસૂત્ર આદિ ઉપર ટીકા કરનાર આચાર્યો જ' સમજવાનો છે.

શ્રીમાન કોટ્યાચાર્યે પણ પોતાની ટીકામાં જે टीका, मूलटीका, आवश्यकमूलटीका વગેરે ઉલ્લેખો કર્યા છે એ બધાય આવશ્યકસૂત્રનિર્યુક્તિ ઉપરની હારિભદ્રીયા ટીકા, ચૂર્ણિ આદિને લક્ષીને જ છે એમ માનવું જોઈએ.

ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીયા ટીકા

પ્રસ્તુત ઉપલબ્ધ ક્ષમાશ્રમણપ્રારબ્ધ અને કોટ્ટાર્યવાદિગણિમહત્તરે પૂર્ણ કરેલી ટીકાને આપણે ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીયા ટીકા તરીકે ઓળખવી એ વધારે સગવડ ભરેલી વસ્તુ છે. ભાષ્યગાથાની સંખ્યાના મુકાબલે પ્રસ્તુત ટીકાનો અર્ધા કરતાં કાંઈક વધારે પૂર્વભાગ શ્રી ક્ષમાશ્રમણ ભગવાને રચેલો છે અને તે પછીનો સમગ્ર ઉત્તરભાગ શ્રી મહત્તરશ્રીનો છે. ક્ષમાશ્રમણશ્રીની ટીકાનું સ્વરૂપ સંક્ષિપ્ત હોઈ તેમની પૂર્વ અંશની ટીકા લગભગ ૪૫૦૦ શ્લોક જેટલી છે, જ્યારે મહત્તરશ્રીની ટીકા સહજ વિસ્તાર પામતી હોઈ પછીનો અંશ લગભગ ૫૭૫૦ શ્લોક જેટલો છે; એકંદર ટીકાનું પ્રમાણ અનુમાન ૧૦૨૫૦ શ્લોક જેટલું છે; છેવટે દસ હજારથી તો ઓછું નથી જ.

પ્રસ્તુત ટીકાને કોટ્ટાર્ય ભગવાને લઘુવૃત્તિ તરીકે ઓળખાવી છે એથી આપણને એવી લાલચ સહેજે જ થાય તેમ છે કે તેમણે પ્રસ્તુત લઘુવૃત્તિ અને બૃહદ્‌વૃત્તિ એમ બે વૃત્તિઓ રચી હશે અને પ્રસ્તુત લઘુવૃત્તિ અને મુદ્રિત કોટ્યાચાર્યની વૃત્તિના પ્રણેતાના નામમાં અમુક સામ્ય જોતાં તેવી કલ્પના ઊઠવી એ સ્વાભાવિક વસ્તુ પણ છે; પરંતુ ટીકાનું અવલોકન કરતાં આપણો એ ભ્રમ ભાંગી જ જાય છે અને સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે કે બન્નેય ટીકાકારો એટલે કે ક્ષમાશ્રમણીય ટીકાના અનુસંધાતા કોટ્ટાર્ય મહારાજ અને મુદ્રિત ટીકાના પ્રણેતા કોટ્યાચાર્ય બન્નેય આચાર્ય એક નથી પણ જુદા છે. એનાં કારણો અનેક છે:

૧. પહેલું કારણ તો એ કે, બન્નેયના નામ, ઉપાધિ વગેરેમાં ભેદ છે. ક્ષમાશ્રમણીય ટીકાના અનુસંધાતા આચાર્યનું નામ **કોટ્ટાર્ય** છે અને તેમણે પોતાને માટે '**વાદિગણિમહત્તર**' એવું વિશેષણ આપ્યું છે, જ્યારે મુદ્રિત ટીકામાં માત્ર અંતની અતિસંક્ષિપ્ત પુષ્પિકામાં માત્ર इति कोटचाचार्यकृता टीका समाप्तेति એટલું જ જણાવ્યું છે. જો બન્નેયના પ્રણેતા આચાર્ય એક જ હોત તો મોટી જણાતી કોટ્યાચાર્યીય ટીકામાં આવી અતિસંક્ષિપ્ત, સાદી-વિશેષણ વિનાની પુષ્પિકા ન જ હોત.

૨. બીજું કારણ એ છે કે, મુદ્રિત કોટ્યાચાર્યીય ટીકામાં टीका, मूलटीका, मूलावश्यकटीकाः, गुरवः, जिनभटाचार्यपूज्याः આદિ જે ઉલ્લેખો છે તે પૈકીનો એક પણ ઉલ્લેખ ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય ટીકામાં નથી, તેમ જ પત્ર ૨૨૪, ૯૩૪ આદિમાં જે ભાષ્યના પાઠભેદોની નોંધ છે તે પણ ક્ષમા૦ મહ૦ ટીકામાં નથી.

૩. આ ઉપરાંત મલધારી આચાર્યે પત્ર ૨૭૩ માં अन्ये तु 'सो पुण सव्वजहण्णो चेयण्णं' इत्यादिगाथायां "स पुनरक्षरलाभः" इति व्याचक्षते, इदं चानेकदोषान्वितत्वात् जिनभद्रगणि-क्षमाश्रमणपूज्यटीकायां चादर्शनादसंगतमेव लक्षयामः। એ પ્રમાણે જે અન્યના મતની સમાલોચના કરીને એને અસંગત જણાવેલ છે, એ પાઠ મુદ્રિત કોટ્યાચાર્યીય ટીકા પત્ર ૧૮૬ માં છે, ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય ટીકામાં નથી.

આ અને આ સિવાયનાં બીજાં ઘણાં એવાં કારણો છે કે જેથી બન્નેય ટીકાના પ્રણેતા આચાર્યો જુદી જુદી વ્યક્તિ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આટલું જાણ્યા–વિચાર્યા પછી એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે ગ્રંથપ્રમાણની દૃષ્ટિએ ક્ષમાશ્રમણ–મહત્તરીય ટીકા કરતાં કોટ્યાચાર્યીય ટીકા મોટી છે ખરી; અર્થાત્ એક ટીકા ૧૦૨૫૦ શ્લોક જેટલી અને બીજી ૧૩૭૦૦ શ્લોકો જેટલી છે; તે છતાં, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં, ક્ષમાશ્રમણ–મહત્તરીય ટીકા જ વિસ્તૃત અને મહત્ત્વની છે. કેટલીક કથાઓ અને કેટલીક ગાથાઓ કે જેને ક્ષમા૦ મહ૦ ટીકામાં સુગમ જણાવીને છોડી દીધી હોય તેની વ્યાખ્યા, વિવેચન કે સૂચન આમાં ભલે હોય, પરંતુ બાકીનાં દરેક તાત્ત્વિક કે ચાર્ચિક સ્થળો વગેરે અંગે તો ક્ષમાશ્રમણમહત્તરીય ટીકા જ ચડિયાતી છે. ઊડતી નજરે બન્નેય ટીકાનાં સંખ્યાબંધ સ્થળોને સરખાવતાં ક્ષમાશ્રમણ–મહત્તરીય ટીકા કરતાં ખાસ વિશેષ ગણી શકાય તેવું કોટ્યાચાર્યીય ટીકામાં કશું જ મારા જોવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાયું છે કે, લગભગ ક્ષમાશ્રમણ–મહત્તરીય ટીકાને સામે રાખીને જ કોટ્યાચાર્ય મહારાજે પોતાની ટીકાનું નિર્માણ કર્યું છે. મેં જે સંખ્યાબંધ સ્થળોની સરખામણી કરી છે તે દરેક સ્થળે ક્ષમા૦ મહ૦ ટીકા કરતાં કોટ્યાચાર્યીય ટીકામાં સંક્ષેપ જ જોવામાં આવ્યો છે, એટલું જ નહિ, પણ પ્રમાણ તરીકે આપેલાં ઉદ્ધરણો પણ ક્ષમા૦ મહ૦ ટીકા કરતાં ક્યાંય નવાં જોવામાં આવ્યાં નથી કે ખાસ વિશેષ પણ કશું કરવામાં આવ્યું નથી, આ વિશેનું બન્નેય ટીકાઓનું વિશેષ અંતઃપરીક્ષણ બીજી વાર કરવા વિચાર રાખ્યો છે.

વિદ્વાનોને હું આનંદસંદેશ આપું છું કે પ્રસ્તુત ક્ષમાશ્રમણ–મહત્તરીય ટીકાને **શ્રીજિનાગમ-પ્રકાશિની સંસદ** દ્વારા સત્વર પ્રકાશમાં મૂકવા બનતું કરવામાં આવશે.

વડોદરા, ફાગણ શુદિ ૨. (‘શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ,’ ફાગણ, સં. ૨૦૦૪)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org